

بررسی تحلیلی جنبه‌هایی از مصرف موقوفات آستان قدس رضوی در دوره‌ی صفویه

ابوالفضل حسن آبادی^۱

چکیده

وقف در آستان قدس رضوی، از جنبه‌های گوناگون قابل تحقیق می‌باشد، که یکی از آنها، مصارف وقفی است. در این مقاله سعی شده تا با توجه به گسترده بودن موضوع پژوهش با طرح چند عنوان در زمینه‌ی مصرف موقوفات، با استفاده از متن وقف‌نامه و منابع مرتبط، به تجزیه و تحلیل موردی آنها پرداخته، تا حدّ ممکن نتیجه‌گیری روشن از مباحث وقفی ارائه گردد.

کلیدواژه‌ها حرم مطهر امام رضا(ع)، آستان قدس رضوی، مصارف وقفی، صفویه.

مقدمه

وقف به عنوان یک سنت حسنه‌ی اسلامی، اثرات مختلف اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی بر جامعه‌ی مسلمانان داشته که از دیدگاه‌های مختلف، قابل تحلیل است. یکی از اصلی‌ترین این جنبه‌ها، مصرف موقوفات می‌باشد که تاکنون کم‌تر در دوره‌های تاریخی مورد توجه و بررسی قرار گرفته است. آستان قدس رضوی به عنوان یکی از قدیمی‌ترین و مدون‌ترین مجموعه‌های موقوفاتی در دنیا از سابقه‌ی

۱. دانشجوی دکتری تاریخ محلی و مدیریت امور اسناد و مطبوعات سازمان.
پست الکترونیک: ahasanabady1@yahoo.com

طولانی در وقف برخوردار است^۱ و سابقه‌ی وقف در آن به وقف کتاب در قرن چهارم برمی‌گردد.^۲ با وجود این که از وقف املاک و مزارع برای حرم مطهر امام رضا(ع) در منابع پیش از صفویه یاد شده،^۳ اما نخستین وقف‌نامه‌ی باقی مانده به سال ۹۳۱ق. برمی‌گردد.^۴ این وقف‌ها تا زمان حال در شکل‌های مختلف ادامه یافته است. البته در این مقاله فقط به دوره‌ی صفویه (۱۱۴۸-۹۰۷ق.) پرداخته خواهد شد. در این دوره با توجه به گسترش فرهنگ وقف، موقوفات زیادی وقف امام رضا(ع) شده که همان‌ها پایه‌ی تشکیلات اداری آستان قدس را گذاشته است.^۵ این موقوفات از جنبه‌های بسیاری مانند:

الف: وحدت موضوع وقف بر امام رضا(ع)

ب: تنوع مصرف در موقوفات، با وجود وحدت موضوع

پ: تنوع واقف از طبقات مختلف اجتماعی

ت: تنوع موارد وقف شده، حائز اهمیت می‌باشد.

در بررسی این مجموعه‌ی وقفی مشخص گردید که با توجه به تنوع، طول دوره‌ی زمانی و تعداد زیاد وقف‌نامه‌ها، امکان بررسی مصارف موقوفات در یک مقاله ممکن نیست. برای همین، نگارنده با توجه به محتوای وقف‌نامه‌ها و تجربیات شخصی کوشیده، تحلیلی از برخی از جنبه‌های مصرف موقوفات ارائه دهد. نیز به محتوای پنجاه و هشت وقف‌نامه با توجه به منابع وقفی موجود مانند آثارالرضویه،^۶ فهرست منجم باشی،^۷ فهرست دانشگاه تهران،^۸ فهرست مولوی،^۹ پرداخته است. ذکر این نکته لازم است که فهرست موقوفات ذکر شده براساس منابع موجود و در دسترس بوده و احتمال جاافتادگی وجود دارد. همچنین برخی موقوفات در آستان قدس می‌باشند که مفقود شده و براساس اسناد جانبی مانند طومارها و اسناد اجاره، وقفیت آن‌ها اثبات شده است. برای همین چون در این مقاله نیاز به متن کامل وقف‌نامه جهت استخراج و تحلیل اطلاعات وجود دارد از آوردن آن‌ها خودداری شد. مانند شاهزاده سلطانم ۹۷۰، شاه طهماسب ۹۷۰، محراب خان ۱۰۳۲ و یا خیرات خان ۱۰۵۷.

هم‌چنین با طرح عناوینی سعی خواهد شد تا به صورت هدف دار قسمت‌هایی از مصرف موقوفات آستان قدس در دوره‌ی صفویه تجزیه و تحلیل گردد.

پرسش‌های این تحقیق عبارت‌اند از:

۸ بررسی تحلیلی جنبه‌هایی از مصرف موقوفات...

- ۱- ارتباط بین دوره‌ی تاریخی با نوع مصرف موقوفات.
- ۲- ارتباط بین ماه وقف و نوع مصرف.
- ۳- ارتباط بین محلّ قرار گرفتن موقوفات و نوع مصرف آن.
- ۴- میزان همگونی ارزشمندی موقوفات با نیات واقفان.
- ۵- ارتباط بین گسترش تشکیلات اداری آستان قدس با نوع مصرف.
- ۶- ارتباط بین پایگاه اجتماعی واقفان با نوع مصرف.
- ۷- چگونگی تولید موقوفات آستان قدس رضوی در وقفنامه‌ها.

ارتباط بین دوره‌ی تاریخی با نوع مصرف موقوفات

هر چند دوره‌ی صفویان را دوره‌ی شکوفایی وقف می‌دانند، اما بررسی خط‌مشی وقفی نشان می‌دهد که این رویه با توجه به شرایط مختلف سیاسی و اجتماعی دچار ضعف و قوت بوده است.^{۱۰} در این جا به منظور تحقیق در تأثیرگذاری این شرایط بر مصارف موقوفات در زمان‌های مختلف تاریخی، دوره‌ی صفویه را به سه دوره ۱۰۰۰ - ۹۰۷ق.، ۱۱۰۰ - ۱۰۰۰ق. و ۱۱۳۵ - ۱۱۰۰ق. تقسیم می‌کنیم که شش وقفنامه در دوره‌ی یکم، سی و دو وقفنامه در دوره‌ی دوم و هفده وقفنامه مربوط به دوره‌ی سوم می‌باشد.

دوره‌ی ۱۰۰۰ - ۹۰۷ق.: از شش وقفنامه‌ی این دوره، پنج وقفنامه بین سال‌های ۹۵۷ - ۹۳۱ق. در دوره‌ی سلطنت شاه تهماسب (۹۸۲ - ۹۳۰ق.) نوشته شده است. از این شش وقفنامه، ۴ مورد درباره‌ی زوآر، ۲ مورد درباره‌ی فقرا و در راه ماندگان، یک مورد درباره‌ی خدمه‌ی حضرت و دو مورد درباره‌ی روشنایی سوخت حرم بوده است. در این دوره، وقف برای مصارف آستان قدس آغاز شده و در دوره شاه تهماسب که آرامش نسبی در ایران حاکم بوده توجه ویژه‌ای به حرم مطهر امام رضا(ع) شده است.^{۱۱} بررسی مصارف موقوفات نشان می‌دهد که درصد زیادی از مصارف در امور عام به خصوص زوآر و مقدار کمی برای سایر مصارف آستان قدس وقف شده که حاکی از توجه به مصارف عمومی به قصد فراهم‌سازی زمینه‌های زیارت حضرت و رفاه حال زوآر و مسافران مشهد می‌باشد.

جدول شماره ۱: اسامی موقوفات دوره اول (۱۰۰۰-۹۳۱)

ردیف	سال وقف	واقف	نوع مصرف
۱	۹۳۱ (آخر جمادی الاخر)	خواجه عتیق علی منشی	اطعام واردین و صادرین، خدمه حضرت، دربان، فراش، کفشبان، روشنائی و سوخت حرم، اطعام فقرا و مساکین
۲	۹۳۳ (۱۰ جمادی الثانی)	خواجه علاءالدین حاجی	بنا کردن رباط از خشت و سنگ در بلوک رُخ برای اسکان مسافران و خرج مسافرانی که عزیمت طواف روضه منوره داشته باشند، فرش، روشنائی، و مستحفظ برای رباط مذکور و فرش روشنائی و حفاظ برای روضه مبارکه
۳	۹۴۰	سید لطیف شاه حسینی	زوّار و ابناء السبیل و مستحقین
۴	۹۵۰	امیر جلال الدین سید محمد	زوّار و ابناء السبیل و مستحقین
۵	۹۵۷ (ربیع الثانی)	ابوالفتح علی الحسینی (شاعر)	زوّار، تعمیر موقوفات و بقیه در اختیار آستان قدس
۶	۹۹۷ (ربیع الثانی)	بیک آغا خانم دختر اسماعیل بیگ	زوّار و مترددین، فرش، چراغ و مصالح آستان قدس، کمک به زوّار و طلبه شیعه

دوره‌ی ۱۱۰۰ - ۱۰۰۰: بررسی این دوره نشان می‌دهد که نه وقف‌نامه بین ۱۰۲۷ - ۱۰۰۵ دوره‌ی سلطنت شاه عباس اول (۹۹۷-۱۰۳۸)، شش مورد بین سال‌های (۱۰۷۷-۱۰۶۵) دوره‌ی سلطنت شاه عباس دوم (۱۰۵۵-۱۰۷۷)، پانزده مورد بین سال‌های (۱۰۹۷-۱۰۷۸)، دوره‌ی سلطنت شاه سلیمان (۱۰۷۷-۱۱۰۵) بوده است. در دوره‌ی شاه عباس اول، چهار مورد مربوط به روشنائی و سوخت حرم، پنج مورد مربوط به خدام، کارکنان و مقربان حضرت، دو مورد مربوط به تهیه‌ی فرش، سه مورد مربوط به زوّار، سه مورد مربوط به فقرا، دو مورد مهمانسرا و شربت‌خانه، چهار مورد درباره‌ی تعیین هزینه برای خرجکرد جانبی موقوفات بوده است.

در دوره‌ی شاه عباس دوم از شش مورد مربوط، یک مورد دارالشفاء، دو مورد روشنائی، یک مورد زوّار و سه مورد، مصارف کلی آستانه بوده است.

در دوره‌ی شاه سلیمان (۱۱۰۰-۱۰۷۸): ده مورد مربوط به روشنائی و شمع و بیه، سه

مورد برای سقاخانه، یک مورد شیلان،^{۱۲} چهار مورد برای زوآر، دو مورد برای مستحقین، پنج مورد مربوط به پرداخته مواجب خدمه‌ی حرم، دو مورد برای سادات و طلاب و دو مورد برای مقبره‌ی خانوادگی، یک مورد برای تنظیف حرم و مدرسه‌ی فاضل‌خان بوده است.

در دوره‌ی دوم (۱۱۰۰-۱۰۰۰): با توجه به تغییرات و گسترش اماکن متبرکه،^{۱۳} نوعی اختصاص‌گرایی در مصرف موقوفات برای آستان قدس و هم‌چنین مصارف شخصی دیده می‌شود و از تعداد موقوفات مربوط به زوآر و مصارف عامه به نسبت محسوسی کاسته می‌گردد. وقف موقوفاتی خاص سقاخانه، روشنایی، دارالشفاء، در زمهری مصارف آستان قدس و مقبره‌ی خانوادگی، مواجب خاص خادم مقبره و غیره در زمهری مصارف شخصی است. مصارف وقفی در این دوره به مقوله‌ی زیارت مشهد و فراهم‌سازی زمینه‌های آن مانند تأسیس کاروان‌سرا، دادن لباس و به ویژه مصارف حرم مطهر معطوف شده است. نکته جالب درباره وقفنامه‌های این دوره فاصله بین وقف‌ها از سال ۱۰۳۷ تا ۱۰۶۵ است که نوعی افتادگی محسوب می‌شود و علت وجود این فاصله بین وقف‌ها مشخص نیست.

جدول شماره ۲: اسامی موقوفات دوره‌ی دوم (۱۱۰۰-۱۰۰۰)

ردیف	سال وقف	واقف	نوع مصرف
۱	۱۰۰۵ (۱۵ ذی‌قعدة)	مهدی قلی بیگ جغتای	روشنایی و سوخت حرم، فرش، خدام، فراش و حفاظ
۲	۱۰۰۸ (اول رمضان)	گنج علی خان زیگ حکمران کرمان	حفاظ، مؤذنان، فراشان و جاروکش، روشنایی حرم، جانمایی، فرش، طلاب علوم دینی و خدام آستانه
۳	۱۰۱۱ (ربیع‌الآخر)	مهدی قلی بیگ جغتای امیرآخور باشی	مؤذنان، صرف عمه و فعله، نهر و سایر اخراجات، نهر خیابان، جماعت طلبه و زوآر آستانه که فقیر باشند.
۴	۱۰۱۱	شاه عباس صفوی	تعمیرات ضروری و شمع‌خانه

ردیف	سال وقف	واقف	نوع مصرف
۵	۱۰۱۲ (جمادی الاول)	میرزا محمد داود حسینی	ارباب استحقاق
۶	۱۰۲۳ جمادی الاول	شاه عباس صفوی	مهمان‌سرا، اطعام، واردین و صادرین
۷	۱۰۲۴ (رجب)	شاه عباس صفوی	مدد و معاش یک نفر طالب که به امام جماعت قیام کند، شمع خانه و حقوق ارباب و وظایف
۸	۱۰۲۴ (۱ رجب)	شاه گنج علی خان زنگ	جمععی از بیماران حرم، زوار مشاهد متبرکه و عتبات عالیات، فقرا و مساکین
۹	۱۰۲۷ (رجب)	مهدی قلی بیگ امیرآخور باشی	مؤذنان و مقربان سرکار فیض آثار و دعای دولت قاهره، صرف ادویه و اشربه شربت‌خانه و حق‌السعی متصدی شربت‌خانه، آب جام و اضافه مسجد جامع و تنقیه‌ی قنات، نهر عباس و تنقیه آن
۱۰	۱۰۶۵ (اول ذی‌حجه)	الله‌وردی خان میرشکار باشی	دارالشفاء
۱۱	۱۰۷۵ (ذی‌حجه)	حاجی مراد خان بیگا فرزند میرزا خان بیگا	هر چه متولی صلاح داند
۱۲	۱۰۷۶ (۱۲ محرم)	صفی قلی خان بیگلربیگی مشهد	روشنایی و شمع به وزن شش استار، صرف مستحقین به خصوص زوار بحرین و عتبات عالیات
۱۳	۱۰۷۷ (ذی‌حجه)	بدر نساء خانم بنت داود بیگا	دو عدد شمعی مومی در فانوسی که صدرالحفاظ قبلاً وقف کرده و اضافه صرف مایحتاج ضروری سرکار فیض آثار
۱۴	۱۰۷۸ (۱۰ محرم)	عباس قلی خان شاملو	روشنایی و سوخت حرم و مواجب در مشعلدارها، مواجب حفاظ، یک خادم و فراش برای مقابر خانوادگی، تنظیف و تعمیر حرم، سادات، مخارج طلاب علوم

ردیف	سال وقف	واقف	نوع مصرف
			دینی مدرسه عباس قلی خان، موجب مدرس، مؤذن باشی و فراش مدرسه عباس قلی خان و تهیه لباس طلاب
۱۵	۱۰۷۸ (ربیع الاول)	محمد هادی شریف معروف به وزیر خان	سقاخانه
۱۶	۱۰۸۲	مرتضی قلی بیک خادم غلام خاصه شریفه	قالیچه، مدد و معاش میر محمد محسن صفاهانی، مؤذن، جاروب در حرم، پرداخت حق السعی متصدی سوخت و روشنایی حرم
۱۷	شوال ۱۰۸۳	میرزا محمد زمان پسر امیر بهاءالدین حسینی عاملی	خرج غربا و زوار
۱۸	جمادی الاول ۱۰۸۴	محمد صالح کرمانی	حفاظ و مقابر خانوادگی، موجب حافظ فراش قبور، سادات طلاب، مدرسه ی فاضل خان، روشنایی
۱۹	۱۰۸۷	غلام محمد صدیقی	روشنایی در طلا و در صورت لزوم تعمیرات آن
۲۰	صفر ۱۰۸۸	میرزا تقی الدین محمد رضوی فرزند میرزا محمدباقر رضوی	آوردن آب جهت سقاخانه از قنات محراب خان و موجب سقایان در صورت اضافه هر چه متولی صلاح بداند.
۲۱	شعبان ۱۰۸۸	میرزا ابوطالب رضوی	صرف روشنایی دو شرفه که واقف در روضه منوره تعیین کرده، موجب یک نفر فراش که باید مشغول خدمت شرفه های مزبوره باشد.
۲۲	شعبان ۱۰۸۸	(وقتان خان) از طرف تقی الدین محمد رضوی	سقاخانه ی مبارکه
۲۳	ربیع الثانی ۱۰۹۱	شاهوردی خان	پرداخت وظیفه ی شمع سوز و پیه سوز، فتیله از جهت شرفه بالاسر مبارک، پیه از جهت

ردیف	سال وقف	واقف	نوع مصرف
			دارالسیاده‌ی مبارک بالاسر، مدد و خرج زوار فقیر و ابن السبیل
۲۴	ذی‌قعدة ۱۰۹۱	خواجه محمدهاشم، خواجه کریم و دیگران	به هر نحو که متولی آستانه مصلحت داند
۲۵	جمادی الاول ۱۰۹۳	آهو خانم	روشنایی آستانه‌ی مبارکه
۲۶	شعبان ۱۰۹۴	میرزا ابراهیم خادم	روشنایی
۲۷	شعبان ۱۰۹۲	محمد بیگ دیوان بیگی	مصارف ضروری آستان قدس
۲۸	۱۲ ربیع‌الآخر ۱۰۹۳	میرزا سعدالدین محمد وزیر خراسان	مواجب مؤذنان و مصارف روشنایی
۲۹	جمادی الاولی ۱۰۹۶	محمد صالح پسر خواجه حسین کرمانی	مصارف مطلقه
۳۰	ذی‌قعدة ۱۰۹۶	خواجه وردی آقا و دیگران	شربت‌خانه‌ی مبارکه، زوار و مستحقان
۳۱	ذی‌الحجه ۱۰۹۶	خواجه کافور	در زمان واقف به مصرف شیلان رسد و بعد از مرگ برای حافظ و روشنایی به قبر واقف و در صورت اضافه به مصرف شیلان برسد.
۳۲	محرم ۱۱۰۰	برهان الدین محمد کاشانی	صرف مطبخ سرکار فیض‌آثار و مصارف مدرسه‌ی فاضل‌خان

دوره‌ی ۱۱۴۷ - ۱۱۰۰: از هفده مورد، سیزده مورد بین ۱۱۳۵ - ۱۱۰۰ اواخر حکومت شاه سلیمان و حکومت شاه سلطان حسین و چهار مورد بعد از سقوط صفویه و سلطنت شاه تهماسب دوم بوده است.

از سیزده مورد نخست، شش مورد برای روشنایی، شش مورد کارکنان آستانه، یک مورد زوار، دو مورد سادات و طلبه‌ی دینی، یک مورد سقاخانه، یک مورد مطبخ، دو مورد تعزیه‌داری و دو مورد ماه رمضان بوده است. از چهار مورد دوره‌ی دوم، سه مورد درباره‌ی روشنایی، چهار مورد برای خدام حضرت، یک مورد زوار و دو مورد عزاداری بوده است. مصرف موقوفات، تغییر معناداری در طی این دوره‌های زمانی داشته است و بعد از یک اختصاص‌گرایی درباره‌ی مصارف وقفی در دوره‌ی دوم، بار دیگر، مصارف عمومی

مورد توجه قرار می‌گیرد. این تغییر از اختصاص‌گرایی به سمت مصارف عام، نه از نوع مصارف زوار و مستحقان، بلکه مصارف عام مرتبط با شعایر دینی و مذهبی است که می‌توان به ماه مبارک رمضان و محرم اشاره کرد. البته در موقوفات این دوره، مصارفی برای سایر اماکن مقدسه مانند نجف و کربلا دیده می‌شود. وجود متولیان جمعی از ویژگی‌های موقوفات این دوره است.

جدول شماره ۳: اسامی موقوفات دوره سوم (۱۱۰۰-۱۱۴۸)

ردیف	سال وقف	واقف	نوع مصرف
۱	ذی‌قعدة ۱۱۰۴	علی‌اکبر فرزند حاجی ملک محمد اصفهانی	سادات سکنه‌ی نجف، کربلا و کاظمین که به قصد زیارت می‌آیند، زوار جبل عامل و بحرین و جزایر، اولاد حاجی محمد مؤمن و حاج عسگر، آقا محمد صالح، ملک محمد، حاجی محمدرضا.
۲	ذی‌حجه ۱۱۰۵	حاجی محمد صالحا پسر محمد سعید تاجر قزوینی	موجب یک نفر حافظ، شمع و موم جهت فانوس که از مال واقف، وقف شده است.
۳	۱۱۰۷ رجب	قوچ علی مچکی	روشنایی، آن چه متولی صلاح داند.
۴	۴ ذی‌قعدة ۱۱۰۷	میرزا سید حسن ابن میرزا ابوالقاسم	روشنایی حرم، حافظ سر مقبره‌ی واقف
۵	جمادی‌الآخر ۱۱۱۲	خواجه محمدرحیم و ۷۶ نفر سرکار	۱۰ عشر، یک عشر تولیت، ۹ عشر خدام، مصارف سرکار
۶	ذی‌قعدة ۱۱۱۸	میرزا محمد، ابن عادل خان	شمع و روشنایی و عطریات آستانه، سادات و طلبه‌ی ساکن کرمان

ردیف	سال وقف	واقف	نوع مصرف
۷	رمضان ۱۱۲۰	محمود بیگا ناظر بیوتات	حلیم ماه رمضان برای مستحقان و در صورت اضافه سایر اوقات سال، چهل نایب سادات و ملبوس و ماکول آنها در صورت اضافه، قلم و دوات، نایب‌الخدمه و نایب‌الزیاره (دو تومانی)
۸	۱۱۲۵ ربیع الثانی	جعفر قلی بیگا امیرشکارباشی خادم آستانه	مواجه یک خادم همه سال به خدمت سوخت شمع اقدام کرده باشد، شمع، نمک طبخ در مطبخ، در صورت اضافه درآمد نمک بخرند.
۹	رمضان ۱۱۲۶	آقا بشارت	مدد خرج زوار عتبات عالیات، قسمت به سادات و طلبه‌ی علوم، تعزیه‌ی سیدالشهداء، انداختن یخ در سقاخانه‌ها، اطعام مؤمنین و مؤمنات
۱۰	۱۱۲۹	ابوالحسن صاحب نسق	اولاد خود، ۲۱ رمضان و عاشورای اربعین و عزاداری سیدالشهداء
۱۱	۱۱۲۹	زیبده خانم (همسر ابوالحسن صاحب نسق)	سوخت و روشنایی حرم، وجه برای حفاظ، فراش، نان و حلوا برای سر مزار خود.
۱۲	رمضان ۱۱۳۰	میرزا علاءالدین محمد پسر میرزا جلال‌الدین کشمیری	مالیات مزارع موقوفه که ۵ تومان است گرفته به مصارف کار رسانند.
۱۱	صفر ۱۱۳۱	حاجی منصور	مصرف خاصی ندارد.

ردیف	سال وقف	واقف	نوع مصرف
۱۲	۲۰ محرم ۱۱۳۶	میرزا محمد مؤمن وزیر	روضه خوانی ایام عاشورا و روز جمعه ربع در آمد، مواجب حفاظ مقبره شاه تهماسب دوم و مادرش و صرف روشنایی و بخورسوز، پرداخت مواجب به سه نفر نایب الزیاره برای تشرّف به اماکن متبرکه به نیابت شاه
۱۳	شعبان ۱۱۳۸	حاجی مصطفی فرزند کربلایی مرتضی مشهدی	جماعت کفشبانان ساکن صفه‌ی امیر علی شیر و کفشکن آن
۱۴	محرم ۱۱۴۵	نادر علی خان (نادر شاه)	صرف شربت در ایام عاشورا، یخ در ایام گرما، پیه گذاخته جهت روشنایی مواجب سقایان، خادم مقبره، راویه کش، فراش، حفاظ.
۱۵	۲۰ شوال ۱۱۴۷	میرزا محمدعلی، فرزند میرزا محمد شریف شهر بابکی	زوّار محال شهر بابک، روشنایی و خدام حضرت. هزینه معلوم است. ۷ شرط دارد.

در بررسی کلی این دوره‌های تاریخی به چند نکته می‌توان اشاره کرد:

۱- در این دوره‌ی ۲۵۵ ساله (۱۱۴۸ - ۹۰۷) در چند مقطع زمانی، موقوفات گسترش زیادی داشته است. در دوره‌های شاه تهماسب اول (۹۵۷ - ۹۳۱)، دوره‌ی شاه عباس اول (۱۰۲۷ - ۱۰۰۵)، دوره‌ی شاه سلیمان (۱۱۰۰ - ۱۰۷۸) و شاه سلطان حسین (۱۱۳۵ - ۱۱۰۵). در طی یک دوره‌ی صد ساله بیش از $\frac{۲}{۳}$ موقوفات آستان قدس وقف شده‌اند که از نظر سیاسی در این دوره‌ها در مشهد، آرامش حاکم بوده است.

۲- برخی از مصرف‌ها در تمامی دوره‌ها یک سان بوده است؛ مانند روشنایی اماکن متبرکه؛ البته تغییراتی در نوع مصرف روشنایی رخ داده که در ابتدا مصارف کلی شمع و

روشنایی حرم بوده، اما بعدها به مصرف‌های مربوط به محل خاص یا مقابر خانوادگی نیز افزوده شده است.

ارتباط بین ماه وقف و نوع مصرف

ممکن است بر شکل و نوع مصرف وقف، عوامل زیادی تأثیرگذار باشد که یکی از این عوامل، ماه وقف است. در این جا به منظور توضیح بیشتر این مطلب، ماه‌هایی را که وقف در آن‌ها صورت گرفته^{۱۴} در جدول زیر آورده می‌شود:

جدول شماره ۴: اسامی ماه‌های وقفی

سال و مصرف	ماه وقف
۱۰۷۶: تنظیف و روشنایی ۱۰۷۸: روشنایی، خدمه، تنظیف و تعطیر ۱۱۰۰: مطبخ ۱۱۳۶: خدمه، روشنایی، روضه‌خوانی ایام عاشورا و... ۱۱۴۵: شربت عاشورا، روشنایی، سقایان، خدمه	محرم
۱۰۸۸: روشنایی و خدمه ۱۱۳۱: مصارف کلی	صفر
۹۹۷: مصالح آستان قدس و زوآر ۱۰۷۸: سقاخانه	ربیع‌الاول
۹۵۷: زوآر ۱۰۱۱: مؤذنان و زوآر ۱۰۹۱: وظیفه‌ی خادم، روشنایی ۱۰۹۳: مؤذّن، روشنایی ۱۱۲۵: خدمه و روشنایی	ربیع‌الثانی
۱۰۱۲: ارباب استحقاق ۱۰۲۳: مهمان‌سرا، اطعام ۱۰۸۴: حفاظ، فراش قبور، سادات و طلبه ۱۰۹۳: روشنایی ۱۱۱۲: خدام	جمادى‌الاول
۹۳۱: زوآر، خدمه و... ۹۳۳: فراش، روشنایی، حفاظ ۱۰۹۶: مصارف مطلقه	جمادى‌الثانى

ماه وقف	سال و مصرف
رجب	۱۰۲۴: مدد و معاش یک طلبه ۱۰۲۷: مؤذن، شربت‌خانه، زوآر مشافعه
شعبان	۱۰۸۸: مواجب خدمه ۱۰۸۸: سقاخانه ۱۰۹۲: مصارف ضروریه ۱۱۳۸: کفشبانان
رمضان	۱۰۱۱: خدمه، روشنایی، فرش ۱۱۳۰: حفاظ ۱۱۲۰: حلیم ماه رمضان، ایتم، سادات ۱۱۲۶: سادات، طلبه، تعزیه ی شهدا، اطعام
شوال	۱۰۷۵: مصارف کلی آستانه ۱۰۸۳: خرج زوآر ۱۱۴۷: زوآر، روشنایی، خدام
ذی‌القعده	۱۰۰۵: روشنایی، خدمه ۱۰۹۱: مصارف ضروری ۱۰۹۶: شربت‌خانه، زوآر، مستحقان ۱۱۰۴: سادات و زوآر ۱۱۰۷: روشنایی، حفاظ ۱۱۱۸: روشنایی و شمع سادات و عطریات
ذی‌الحجه	۱۰۷۵: مصارف کلی ۱۰۶۵: دارالشفاء ۱۰۷۷: مصارف کلی و شمع ۱۱۰۵: جشن، مواجب و حفاظ

از بین چهل و چهار مورد موقوفه‌ای که ماه مصرف در آن‌ها آمده، محرّم با پنج مورد، بیش‌ترین تعداد موقوفه و صَفَر با دو مورد، کم‌ترین مورد وقف را دارا بوده است. بررسی نوع مصرف موقوفات و سنجش آن با ماه‌ها نشان می‌دهد که این فرض که به احتمال، برخی مصرف‌ها فقط در ماه خاص بوده، صحیح نیست، مانند روشنایی که در خیلی از ماه‌ها هست، اما موارد خاص نیز در برخی از ماه‌ها دیده می‌شود که قابل توجه است. به عنوان نمونه، تنظیف حرم در موقوفات ماه محرّم و موقوفه‌ی ۱۱۳۶ و ۱۱۴۵ که قسمتی از آن در مورد ایام عاشورا است. در موقوفات ربیع‌الثانی، دو مورد از

موقوفات مربوط به مؤذنان می‌باشد که بیش‌ترین مورد است و در ماه رمضان، موقوفه‌ای در مورد حلیم آن ماه تدارک دیده شده. در موقوفات ذی‌الحجه، دو مورد مصرف کلی برای آستانه، بیش‌ترین را شامل می‌شود اما در مجموع از بررسی کلی کار نتیجه‌گیری کلی یا خاصی نمی‌توان ارائه کرد.

ارتباط بین محل قرار گرفتن موقوفات و نوع مصرف آن

یکی از ویژگی‌های موقوفات آستان قدس، پراکندگی آن در نقاط مختلف کشور است. این سؤال با هدف‌های ذیل طرح شده است:

الف: دوری یا نزدیکی محل قرار گرفتن موقوفات به مشهد و ارتباط آن با مصرف.

ب: اختصاص‌گرایی یا عام‌گرایی در مصرف موقوفات با توجه به محل قرار گرفتن.

پ: تأثیر محیط جغرافیایی بر نیت واقفان.

از پنجاه و پنج موقوفه‌ی دوره‌ی صفویه، سی و سه موقوفه در مشهد، پنج موقوفه در تبادکان، یک مورد گناباد، دو مورد خواف، یک مورد جام، یک مورد کلات، ترشیز، سبزوار، قوچان، دو مورد در نیشابور، دو مورد گرگان، دو مورد قزوین، چهار مورد کرمان و یک مورد در هرات بوده که ادامه‌ی آن در موقوفات مشهد آمده است (برخی موقوفات در بیش از یک مکان وقف شده است مانند عباسقلی‌خان و مهدی‌قلی بیگ). بررسی مصارف موقوفات و محل آن‌ها نشان می‌دهد که ارتباط معناداری بین محل موقوفات و مصرف‌ها نیست و همه‌ی آن‌ها مصرف‌های متنوعی دارند و اختصاص‌گرایی یا عام‌گرایی در مصرف و محیط جغرافیایی، ارتباط خاصی با نوع مصرف ندارد. نکته‌ی قابل توجه، این است که در موقوفات خارج از مشهد (کرمان، گرگان و قزوین) مبالغ قابل توجهی برای زوآر پیش‌بینی شده که البته در موقوفات مشهد و اطراف آن با وجود پیش‌بینی، زوآر کم‌تر دیده شده‌اند؛ به خصوص که در موقوفات کرمان، اختصاص مبلغ برای زوآر کرمانی پیش‌بینی شده، البته در موقوفاتی که در مشهد قرار دارد، به مواردی برمی‌خوریم که از موقوفات، در جای دیگری هزینه شده است؛ چنان‌که موقوفه‌ی علی‌اکبر اصفهانی در سال ۱۱۰۴ و میرزا مؤمن در ۱۱۳۶ و مهدی‌قلی بیگ میرآخور

باشی پیش‌بینی خرج هزینه در جای دیگر شده است. در مجموع، تمرکز قرارگیری موقوفات را در مشهد شاید در شرایط کلی این دوره بتوان جست‌وجو کرد که به سبب کمی ارتباطات، فرهنگ وقف در جاهای دیگر، موقوفات خارج از مشهد کم‌تر گسترش یافته بود. از پنجاه و هشت وقف‌نامه، چهل و هشت وقف‌نامه در خراسان قرار دارد که این، بر بومی بودن موقوفات این دوره اشاره دارد. وقف‌نامه میرآخورباشی و عباس قلی‌خان شاملو تنها وقف‌نامه‌ای است که در دوره صفویه در چند شهر مختلف املاک وقف شده است.

جدول شماره ۵: محلّ قرار گیری موقوفات

نوع مصرف	محل موقوفه	تعداد وقف‌نامه
اطعام، روشنایی، حافظ، شربت‌خانه (۲)، خدمه (۳)، زوّار (۳)، مؤذّن (۴)، دارالشفاء (۱)، پل و تنقیه، موجب مشعلدار (۱)، مقابر خانوادگی (۳)، تنظیف (۲)، سادات نخیه (۳)، طلّاب و اهل علم (۲)، مدرّس (۱)، سقاخانه و تأمین آب (۴)، خانه (۱)، قالیچه و فرش (۱)، مدد و معاش افراد خاص (۲)، کفشبان (۱)، خادم مقبره (۲)، فراش (۲)، نایب‌الخدمه و نایب‌الزیاره (۱)، مطبخ (۲)، شبان، تعمیرات (۲)، مصارف کلی (۱)	مشهد	۳۳
طلّاب (۲)، زوّار (۳)، روشنایی مقبره (۲)، مطبخ (۱)، روضه‌خوانی، حفاظ (۱)، نایب‌الزیاره (۱)	تبادکان	۵
زوّار	گناباد	۱
رباط، روشنایی (۱)، حفاظ (۱)، زوّار و مستحقان (۱)، شربت‌خانه (۱)	خواف	۲
شماعی (۱)، راتبه‌ی موظفین	کلات	۱
حافظ (۱)، خدام (۱)	نیشابور	۲
مدد و خرج زوّار، سادات (۱)، طلبه (۱)، تعزیه (۱)، اطعام موظفین (۱)، انداختن یخ (۱)	ترشیز	۱
مصارف کلی (۱)، روشنایی	سبزوار	۱

نوع مصرف	محل موقوفه	تعداد وقف‌نامه
خدمه (۱)، روشنایی (۱)	جام	۱
زوار و ابن السبیل (۲)	گرگان	۲
زوار (۱)، روشنایی (۲)، فرش (۱)، خدمه (۱)	قروین	۲
خدمه (۱)، روشنایی (۳)، خادم (۱)، فراش (۱)، جاروکش (۱)، فرش (۱)، نمد و جانماز (۱)، مستحَقان و فقیران و مساکین کرمان (۱)، زوار مَشاهد متبرکه (۲)، بَخور و عطریات (۱)، سادات کرمان (۱)، طلبه (۱)، خدام کلی (۱)	کرمان	۴
روشنایی و سوختِ حرم و مواجب در مشعلدارها و...	هرات	۱

۴- میزان همگونی ارزشمندی موقوفات با نیت واقفان^۱

یکی از مسائلی که در بررسی موقوفات به سبب ارزش مسئله‌ی وقف، کم‌تر مورد توجه قرار می‌گیرد، نیت واقفان در تعیین مصرف موقوفات و میزان تطبیق آن‌ها با ارزش منابع وقف شده است؛ به ویژه زمانی که در وقف‌نامه موارد مصرف به طور دقیق ذکر شده باشد.

نکته‌ی دیگری که البته نباید از یاد برد، موضوع سختی ارزش‌گذاری موقوفات و تغییر ارزش در دوره‌های مختلف با توجه به شرایط و حوادث طبیعی است. در بررسی موقوفات این دوره، چنان‌که در ذیل بررسی خواهد شد، بعضاً به موقوفاتی برخورد می‌شود که میزان منابع تعیین شده برای استفاده در وقف‌نامه به اندازه‌ای نیست که پاسخگوی شرایط تعیین شده در وقف‌نامه باشد و عمل به نیت واقف آن ممکن است هزینه‌ای فراتر از موقوفه داشته باشد یا بالعکس. به منظور توضیح بیشتر این مقوله، دسته‌بندی اطلاعات صورت گرفته و با توجه به این شرایط در این جا موارد ذیل در

۱. هدف از طرح این پرسش، سنجش ارزش مواد وقفی نیست؛ چه در هر دوره‌ای با توجه به شرایط مختلف، تفاوت می‌کند و اصولاً شاید ارزش‌گذاری موقوفات از این دید صحیح نباشد. هدف از طرح این پرسش، بیش‌تر تأکید بر این نکته است که همیشه درآمد همه‌ی موقوفه‌ها علی‌رغم ارزش نیت واقفان‌شان قابلیت عمل ندارد و حتی دخل و خرج آن‌ها با هم برابری نمی‌کرده است، به ویژه با توجه به سختی کنترل موقوفات در راه‌های دور.

ارزش‌گذاری دخیل بوده است:

- الف: تعداد مزارع و باغات وقف شده
ب: میزان شرط‌های تعیین شده برای مصرف‌های موقوفات
پ: میزان سهم تعیین شده از درآمد برای آستان قدس
ت: میزان اختیارات تعیین شده برای متولی آستان قدس
ث: میزان تنوع موقوفات و هم‌خوانی آن با منابع وقفی
ج: دوری یا نزدیکی موقوفه به محل مصرف
با در نظر گرفتن عوامل بالا، موقوفات را می‌توان به موارد ذیل تقسیم کرد:
الف: موقوفاتی که ارزش آن بیش‌تر از مصارف تعیین شده است.
ب: موقوفاتی که ارزش آن‌ها کم‌تر از مصارف تعیین شده است.
پ: موقوفاتی که ارزش برابری دارند (موقوفاتی که تک مصرفی هستند).

موقوفاتی که ارزش آن، بیش‌تر از مصرف‌های تعیین شده است

در میان وقف‌نامه‌های دسته‌ی نخست، می‌توان به وقف‌نامه‌ی عتیق علی منشی ۹۳۱، شاه عباس ۱۰۲۳، صفی‌قلی خان بیگلربیگی مشهد ۱۰۷۷ اشاره کرد. در این جا، ملاک ارزشمندی، فقط بزرگی موقوفات نیست، بلکه نوع مصرف و میزان آن نیز ملاک بوده و زمینه‌های وقفی آن در مورد زیارت حضرت، رفاه حال زوار و حرم مطهر است.

جدول شماره ۶: نمونه‌ی موقوفات که ارزش آن‌ها بیش‌تر است

ردیف	واقف و سال وقف	موارد وقفی	نوع مصرف
۱	عتیق علی منشی، ۹۳۱	۲۲ مورد وقف شامل مزرعه، باغ و...	اطعام واردین و صادرین، خدمه حضرت، دربان فراش، کفشبان، روشنایی و سوخت حرم، اطعام فقرا و مساکین
۲	شاه عباس، ۱۰۲۳	آب چشمه گل‌سب و دو مزرعه	مهمان‌سرا، اطعام، صادرین و واردین
۳	صفی‌قلی خان بیگلربیگی، ۱۰۷۶	۱۷ باب دکان و...	روشنایی و شمع به وزن شش استار، زوار به خصوص زوار بحرین

موقوفاتی که ارزش آن‌ها کم‌تر از مصرف‌های تعیین شده است

از میان موقوفات این دوره که می‌تواند در زمره‌ی ردیف دوم که ارزش کم‌تری دارند، محسوب شود، می‌توان به موقوفه‌ی برهان‌الدین محمد کاشانی (سال وقف ۱۱۰۰) که فقط دو عشر از ۱۰ عشر آن متعلق به آستان قدس است، موقوفه‌ی محمد کاملاً کرمانی، موقوفه‌ی علاء‌الدین محمد کشمیری (سال وقف ۱۰۱۳)، که با وجود کوچکی آن، هشت شرط برای شرایط مصرف تعیین کرده است، موقوفه‌ی آقا کافور که نوع مصرف موقوفات را در قبل و بعد از مرگ خود تغییر داده و علی‌اکبر اصفهانی (سال وقف ۱۱۰۴) که علی‌رغم بزرگی موقوفه به علت گستردگی هزینه‌ها و هزینه کردن آن در جای دیگر، موقوفه‌ی پردردسری بوده، اشاره کرد.

جدول شماره ۷: نمونه‌ی موقوفات که ارزش آن‌ها کمتر است

ردیف	واقف و سال وقف	موارد وقفی	نوع مصرف
۱	میرزا علاء‌الدین محمد کشمیری، ۱۱۳۰	۱ مورد	تعمیر، تنظیف و روشنایی
۲	محمد کاملاً کرمانی، ۱۰۸۴	۱۴ مورد وقف	حفاظ و مقابر خانوادگی، مواجب حافظ فراش قبور، سادات طلاب علم، مدرسه‌ی فاضل‌خان، روشنایی
۳	علی‌اکبر اصفهانی، ۱۱۰۴	۷ مورد وقف	سادات سکنه‌ی نجف، کربلا و مشهد، زوآر جبل عامل با مصرف و مبلغ مشخص شده

موقوفاتی که ارزش برابری دارند

موقوفاتی را که تک مصرفی بوده یا شرط‌های خاصی برای مصرف ندارند، می‌توان در زمره‌ی موقوفات دسته سوم به شمار آورد؛ مانند موقوفه‌ی سید لطیف شاه حسینی ۹۵۰، موقوفه‌ی جلال‌الدین سید محمد ۹۵۱، موقوفه‌ی ابوالفتح علی الحسینی ۹۵۷، موقوفه‌ی الله وردی خان ۱۰۶۵، موقوفه‌ی بدر نسا ۱۰۷۷، موقوفه‌ی محمد زمان ۱۰۸۳، موقوفه‌ی ابوطالب رضوی ۱۰۸۸ و موقوفه‌ی آهو خانم ۱۰۹۳، چنان‌که مزرعه آهوخانم،

یک سهم از دوازده سهم مزرعه معمولی و وقف بر روشنایی بوده است. اگر بر این وقف کوچک شرایط خاصی مترتب می‌شد، صرفاً هزینه نگه‌داری موقوفه شاید از آن حاصل نمی‌گشت.

در برخی از وقف‌نامه‌ها مصرف خاصی تعیین نشده و می‌توان آن‌ها را در زمره‌ی موقوفات دسته سوم نیز به حساب آورد؛ مانند موقوفه‌ی مراد خان بیکا ۱۰۷۵، موقوفه‌ی محمد دیوان بیکی ۱۰۹۲، موقوفه‌ی محمد صالح برکت خان ۱۰۹۳، موقوفه‌ی حاجی منصور ۱۱۳۱. ویژگی تمامی این وقف‌نامه‌ها کوچک بودن شان است. این احتمال وجود دارد که به علت کوچکی موقوفات، واقفان، مصرف خاصی برای آن‌ها تعیین نکرده باشند.

جدول شماره ۸: نمونه‌ی موقوفات که ارزش آن‌ها برابر است

ردیف	واقف و سال وقف	موارد وقفی	نوع مصرف
۱	الله‌وردی خان میرشکار باشی، ۱۰۶۵	دو عشر مزرعه	دارالشفاء
۲	محمد بیگ دیوان بیگی، ۱۰۹۲	ده زوج از یک مزرعه	مصارف ضروری آستان قدس
۳	آهو خانم، ۱۰۹۳	یک سهم از دوازده سهم	روشنایی آستانه‌ی مبارکه

نکته‌ای که در پایان بحث باید دوباره به آن اشاره کرد، نسبی بودن استنتاج بر پایه‌ی محتوای وقف‌نامه‌هاست.

- ارتباط بین گسترش تشکیلات اداری آستان قدس با نوع مصرف

بررسی تشکیلات اداری آستان قدس در دوره‌ی صفویه نشان می‌دهد که از ابتدای شکل‌گیری آن با دو مسئله، ارتباط مستقیم داشته است:

الف: گسترش موقوفات

ب: گسترش اماکن متبرکه

بررسی سیر مصرفِ موقوفات حاکی است، که برخی مصرف‌های عمومی برای حرم مانند مواجب خدمه‌ی حضرت (دربان، فراش، کفشبان و روشنایی) از همان ابتدای سال ۹۳۱ در موقوفات لحاظ شده، که به علت کوچکیِ اماکن متبرکه و نبودِ تشکیلات در حوزه‌ی عمومی بوده است. به تدریج از دوره‌ی شاه عباس اول به بعد، به مواردی از وقف برمی‌خوریم که به نظر می‌رسد متناسب با ساخت و سازها و تغییرات ساختاری به وجود آمده باشد. در وقفنامه‌ها، تعمیر و نظیف ۱۰۲۲، شربت‌خانه، حق‌السعیِ متصدیِ شربت‌خانه ۱۰۲۷، دارالشفاء ۱۰۳۵، مشعلدار ۱۰۷۸، روشنایی در طلا ۱۰۸۷، مطبخ ۱۱۰۰، عطریات آستانه ۱۱۱۸، کفشداری ۱۱۳۸، از مواردی است که اختصاص به اماکن متبرکه حرم داشته و در عین حال، در بیش‌تر موقوفات به ویژه بعد از سال ۱۰۰۰ برای خدایم حضرت مبالغی پیش‌بینی شده است. بررسی نشان می‌دهد که واقفان این دوره در نیاتِ وقف خود، این مسئله را مدنظر قرار داده‌اند و تا آخر دوره‌ی صفویه این موضوع ادامه یافته است.

ارتباط بین پایگاه اجتماعی واقفان با نوع مصرف

حرم مطهر امام رضا(ع) با توجه به موقعیت ویژه‌ای که داشته، مورد توجه مردم از سطوح مختلف اجتماعی بوده است که فارغ از شغل یا موقعیت، موقوفات زیادی را وقف حضرت کرده‌اند. پرسشی که در این جا طرح می‌شود، این است که آیا جایگاه اجتماعی واقفان و رده‌های شغلی آن‌ها تأثیری بر نیّت وقف آن‌ها داشته یا خیر؟ از مجموع پنجاه و پنج موقوفه‌ی این دوره، رده‌ی اجتماعی واقفان به شرح ذیل است:

۳ مورد (۱۰۱۱ و ۱۰۲۳ و ۱۰۲۴)	- پادشاه
۱۷ مورد	- رجال حکومتی و بزرگان
۴ مورد	- افراد وابسته به آستان قدس
۳ مورد (۱۰۷۷ و ۱۰۹۳ و ۱۱۲۹)	- بانوان
۲ مورد (۹۳۱ و ۹۵۷)	- هنرمندان
۲۶ مورد	- سایر موارد

در بررسی جایگاه واقفان و نوع مصرف، موارد ذیل شاخص است:

الف: اشتراک در مصارف عمومی در بین همه‌ی طبقات دیده می‌شود. مواردی مثل وقف زوار، اطعام و روشنایی در مصارف همه به چشم می‌خورد، از شاه عباس گرفته تا آهو خانم.

ب: اختصاص‌گرایی شخصی در مصارف وقفی، مختص طبقه‌ی خاصی نیست و در بین همه‌ی آن‌ها دیده می‌شود. مانند وقف بر حافظ مقبره یا گذاشتن نایب الزیاره.

پ: واقفان آستان قدسی: بیش‌تر مصارف موقوفات کارکنان آستان قدس برای حرم بوده است، مانند موقوفه‌ی تقی الدین محمد رضوی برای سقاخانه.

ت: بزرگی یا کوچکی موقوفات ربطی به پایگاه اجتماعی واقفان ندارد و در بین همه‌ی آن‌ها موقوفات کوچک و بزرگ دیده می‌شود.

ث: وقف اشتراکی در بین مردم عادی به چشم می‌خورد.

در مجموع تفاوت معناداری بین پایگاه اجتماعی واقفان با نوع مصرف دیده نمی‌شود.

میزان اختیار تولیت موقوفات آستان قدس رضوی در مصرف وقف موقوفات

یکی از موارد مهم، مسئله‌ی میزان اختیارات متولیان آستان قدس در موقوفات است. فرض مهم در این موضوع، این است که آیا با توجه به شکل‌گیری و گسترش اولیه‌ی تشکیلات اداری آستان قدس که مبنای موقوفاتی داشته، میزان اختیارات متولیان در مصرف افزایش داشته یا خیر؟^{۱۵} و چه عواملی بر این اختیارات تأثیرگذار بوده است؟ در بررسی موقوفات مشخص شد که در وقف‌نامه‌ها عموماً چند گروه به عنوان متولی موقوفات برگزیده شده‌اند.

الف: واقف در وقف‌نامه‌ها از ابتدا، تولیت را به متولیان آستان قدس واگذاشته است.

ب: واقف در وقف‌نامه‌ها تولیت را به خود و سپس اولاد خویش، آنگاه در صورت انقراض به متولی آستان قدس واگذار کرده است.

پ: واقف در وقف‌نامه‌ها تولیت را به خود و سپس اولاد خویش و آنگاه در صورت انقراض به اشخاص دیگری از قبیل علما، معتمدان، حاکم شرع و غیره واگذاشته است.

در سه دوره‌ی ۱۰۰۰ - ۹۰۰، ۱۱۰۰ - ۱۰۰۰ و ۱۱۴۸ - ۱۱۰۰، از هفت وقف‌نامه‌ی دوره

اول این دوره‌ی زمانی، در هیچ یک از آن‌ها متولی آستان قدس به طور مستقیم دخالت نداشته و هیچ کدام از آن‌ها نیز ناظر نداشته و در وقف‌نامه سال ۹۵۷ هم، پادشاه به عنوان متولی موقوفه برگزیده شده است. به احتمال، نبود تشکیلات اداری مدون باعث شده تا واقفان، خود، عهده‌دار تولیت موقوفات شده باشند. از ۳۲ وقف‌نامه‌ی ۱۱۰۰ - ۱۰۰۰، در ۱۴ وقف‌نامه، متولی آستان قدس به عنوان عهده‌دار مسئولیت در زمان وقف معرفی شده است. در دوره‌ی دوم، شاید به علت وجود متولیان مقتدر بومی و نظم بیش‌تر تشکیلات اداری که از قوت افزون‌تری برخوردار بوده است، افراد رغبت بیش‌تری برای انتخاب متولیان آستان قدس به عنوان مسئول موقوفه داشته‌اند. در سال‌های ۱۱۴۸ - ۱۱۰۰ از ۱۵ وقف‌نامه‌این مدت، در هیچ کدام متولی آستان قدس در زمان وقف به عنوان متولی انتخاب نشده و فقط در وقف‌نامه‌ی ابوالحسن صاحب نسق (سال ۱۱۲۹) و جعفر قلی بیکا (سال ۱۱۲۵) و نادرعلی خان (سال ۱۱۴۶) به عنوان ناظر برگزیده شده است. در مجموع، در دوره‌ی ۱۱۰۰ - ۱۰۰۰ آستان قدس به عنوان متولی دخالت بیش‌تری در امور داشته است. این به آن معناست که نگاه به آستان قدس به عنوان یک تشکیلات اداری در دوره‌ی اول و سوم، کم‌تر مورد توجه واقفان قرار داشته و نفس اهمیت وقف برای این دستگاه، مد نظر بوده است.

البته باید در نظر داشت که در خیلی از موارد در نهایت، متولی آستان قدس به عنوان فرد نهایی به عنوان متولی انتخاب شده است. در مورد بانوان هر دو مورد متولی آستان قدس به طور مستقیم به عنوان عهده‌دار موقوفات انتخاب شده است. در این باره که آیا بین پایگاه اجتماعی و انتخاب مسئول مصرف موقوفات، ارتباط خاصی وجود دارد یا نه، به موارد ارتباط خاصی بین پایگاه اجتماعی و میزان دخالت برخورد نشد و در مجموع، دیدگاه غالب، در اختیار قرار گرفتن موقوفه به وسیله‌ی واقف بوده است. در تقسیم‌بندی از بین پنجاه و پنج موقوفه، در ۲۴ وقف‌نامه واقف خود را به عنوان متولی انتخاب کرده است. در ۱۲ مورد، فرد دیگری غیر از واقف به عنوان متولی انتخاب شده است. نکته جالب در این مورد، انتخاب افراد دیگر به عنوان متولی موقوفه به صورت پشت سر هم است که به طور مثال، به سه موقوفه‌ی (۹۳۳، ۹۴۰، ۹۵۰، ۱۱۰۷، ۱۱۱۲، ۱۱۳۶، ۱۱۳۸ و ۱۱۴۵) می‌توان اشاره کرد. مسئله‌ی قابل‌اعتنای دیگر، انتخاب ناظر از سوی واقفان در دوره‌ی سوم است که شاید به علت انتخاب افراد غیر از واقف و متولی آستان قدس برای اداره‌ی موقوفات بوده است.

جدول شماره ۱۰: میزان اختیارات متولیان آستان قدس

سال	نام موقوفه	تولیت	نظارت
۹۳۱	عتیق علی منشی	خود و سپس فرزندان	-
۹۳۳	خواجه علاءالدین حاجی	خواجه محتشم و اولاد او	-
۹۴۰	سید لطیف شاه حسینی	محمد امین نواده واقف و اولاد او	-
۹۵۰	امیر جلال الدین سید محمد	نورالدین عبدالصمد و اولاد او، در صورت انقراض متولی آستان قدس	-
۹۵۷	ابوالفتح علی الحسینی	شاه و هر که او تعیین کند	-
۹۹۷	آغا خانم	واقفه و بعد متولی آستان قدس	-
۱۰۰۵	مهدی قلی بیک جغتای امیرآخورباشی	خود و سپس اولاد او و سپس متولی آستان قدس	-
۱۰۰۸	گنج علی خان زیگ	خود، اولاد و بعد متولی	-
۱۰۱۱	مهدی قلی بیک میرآخور باشی	خود و بعد اولاد و سپس متولی آستان قدس	-
۱۰۱۱	شاه عباس	متولی آستان قدس	-
۱۰۱۲	میرزا محمود الحسینی	متولی آستان قدس	-
۱۰۲۳	شاه عباس	میرزا الغ رضوی و اولاد او	-
۱۰۲۴	شاه عباس	متولی آستان قدس	-
۱۰۲۴	گنج علی خان زنگ	واقف و اولاد او	-
۱۰۲۷	مهدی قلی بیگ میرآخور باشی	واقف و اولاد در صورت انقراض متولی	-
۱۰۶۵	اللهوردی خان میرشکار باشی	واقف و بعد متولی آستان قدس	-
۱۰۷۵	حاجی مراد خان بیگا	متولی آستان قدس	-
۱۰۷۶	صفی قلی خان بیگلریگی مشهد	متولی آستانه از طرف پادشاه	-
۱۰۷۷	بدر نسا خانم بنت	متولی آستان قدس	-

سال	نام موقوفه	تولیت	نظارت
	داوود بیگ		
۱۰۷۸	عباس قلی خان شاملو	واقف، اولاد نزدشان و بعد متولی	-
۱۰۷۸	محمدهادی شریف معروف به وزیر خان	خود و فرزندان در صورت انقراض علمای امامیه	-
۱۰۸۰	میرزا مهدی	خود و فرزندان	-
۱۰۸۲	مرتضی قلی بیگ	خود و فرزندان	-
۱۰۸۳	میرزا محمد زمان	متولی آستان قدس	-
۱۰۸۴	محمد کاملای کرمانی	خود و بعد متولی آستان قدس	-
۱۰۸۷	غلام محمد صدیقی	متولی آستان قدس	آستان قدس
۱۰۸۸	میرزا تقی الدین محمد رضوی (وقتان خان)	متولی آستان قدس	-
۱۰۸۸	ابوطالب رضوی	خود، فرزندان و بعد متولی آستان قدس	-
۱۰۸۸	تقی الدین محمد رضوی	متولی آستان قدس	-
۱۰۹۱	شاهوردی خان	خود و فرزندان و بعد، متولی آستان قدس	-
۱۰۹۱	خواجه محمدهاشم، خواجه محمدکریم و دیگران	متولی آستان قدس	-
۱۰۹۲	محمد بیگ دیوان بیگی	متولی آستان قدس	-
۱۰۹۳	آهو خانم	خود و بعد، متولی آستان قدس	-
۱۰۹۳	میرزا سعدالدین محمد وزیر خراسان	خود، اولاد و بعد، متولی آستان قدس	-
۱۰۹۳	مکرم خان	متولی آستان قدس	-

سال	نام موقوفه	تولیت	نظارت
۱۰۸۴	میرزا ابراهیم خادم روضه مقدسه	خود و بعد متولی آستان قدس	-
۱۰۹۶	خواجه وردی و مختاریبیگ	متولی آستان قدس	-
۱۰۹۶	خواجه کافور	متولی آستان قدس	-
۱۱۰۰	برهان الدین محمد کاشانی	متولی آستان قدس	-
۱۱۰۴	علی اکبر فرزند حاجی ملک محمد اصفهانی	واقف و بعد، متولی آستان قدس	برادرزاده ی واقف
۱۱۰۵	حاجی محمد صالح پسر محمدسعید تاجر قزوینی	خود و تعدادی افراد، متولی آستان قدس	-
۱۱۰۷	قوچ علی میچکی	ملا محمد علیا محمدرضا	-
۱۱۰۷	میرزا سید حسنا	نورالدین محمد الحارثی، فرزندان و در صورت انقراض، متولی آستان قدس	-
۱۱۱۲	خواجه محمدرحیم و...	عبدالواسع تونی و فرزندان متولی آستان قدس	-
۱۱۱۸	میرزا محمد پسر عادل خان	خود و اولاد	-
۱۱۲۰	محمود بیگا	شاه و خود به نیابت از او و بعد، متولی آستان قدس	-
۱۱۲۵	جعفر قلی بیگا امیر شکارباشی و خادم	خود و بعد، متولی آستان قدس	-
۱۱۲۶	آقابشارت	خود و امام قلی که ریش سفید بوده است.	عبدالحسین ایشیک آقاسی باشی و بعد، اولاد او
۱۱۲۹	ابوالحسن صاحب نسق	خود و اولاد	متولی آستان قدس
۱۱۲۹	زبیده خانم (همسر ابوالحسن صاحب نسق)		
۱۱۳۰	علاءالدین محمد پسر میرزا جلال الدین کشمیری	محمدحسین خطیب سرکار صدرالحفاظ	

سال	نام موقوفه	تولیت	نظارت
۱۱۳۱	حاجی منصور	متولی آستان قدس	-
۱۱۳۶	میرزا محمد، مؤمن وزیر	بابا یوسف و فرزندان در صورت انقراض مجتهد جامع الشرايط	-
۱۱۳۸	حاجی مصطفی فرزند کربلایی مرتضی مشهدی	محمدطاهر کفشبان	محمدعلی کفشبان
۱۱۴۵	نادر علی خان	تولیت پسرش و بعد اولاد، در صورت انقراض آستان قدس	متولی آستان قدس
۱۱۴۷	میرزا محمدعلی فرزند میرزا محمدشریف شهریابکی	آقا محمدحسین و ملا محمد	-

ارزیابی نهایی

پاسخ به پرسش‌های مطرح شده در مقاله، برخی مسایل را پیرامون مصارف موقوفات آستان قدس روشن کرد که در ذیل هر یک توضیح داده شد. اما در مجموع می‌توان برداشت‌های ذیل را از نتایج آن داشت:

الف: بین دوره‌ی تاریخی و مصرف موقوفات ارتباط وجود دارد. به طور قطع با توجه به مقتضیات هر دوره، مصارف با هم متفاوت بوده است. اما نوع جهت‌گیری از دوره‌ی اول موقوفات (۱۰۰۰ - ۹۰۷) تا دوره‌ی سوم و (۱۱۴۷-۱۱۰۰) از مصارف عامه به سمت موقوفات با مصارف متنوع خاص و عام تغییر کرده است.

ب: بین ماه وقف و نوع مصرف، ارتباط خاصی وجود ندارد و مصارف متنوعی در همه‌ی ماه‌ها هست. اما به موارد خاص مانند وقف مصارف برای ماه محرم و رمضان در این ماه‌ها دیده می‌شود.

پ: امکان وجود ارتباط به محل قرارگرفتن موقوفات با نوع مصرف آن‌ها کم است. اما با توجه به بررسی موقوفات می‌توان چنین نتیجه گرفت موقوفاتی که در فاصله‌ی مکانی بیش‌تری از حرم امام رضا(ع) قرار گرفته‌اند، مصارف عام‌تری به خصوص مربوط به زوار دارند که حاکی از اهمیت زوار و زیارت حضرت است.

ت: در مورد ارزش موارد وقفی و میزان سنخیت با مصرف، مواردی قابل ذکر است:

- در برخی از موارد، میزان مصرف تعیین شده با در نظر گرفتن شرایط، از ارزش موقوفه، بیش تر بوده است.

- در بعضی از موارد، هر چند ارزش موقوفات، بسیار زیاد است، اما خواست‌های تعیین شده در آن نیز هزینه‌ی زیادی در بردارد.

- در برخی موارد، موقوفات به مصارف آستانه و هزینه‌های داخلی آن اختصاص یافته است.

ث: بررسی نشان می‌دهد که ارتباط ملموسی بین گسترش تشکیلات اداری آستان قدس با نوع مصرف موقوفات وجود دارد. هم زمان با گسترش ضمنی و شکل‌گیری کشیک‌ها در دوره‌ی دوم موقوفات (۱۱۰۰ - ۱۰۰۰) در بیش تر موقوفات به مصارف روشنایی، خدام، شیلان، مطبخ، شربت‌خانه و... پرداخته شده است.

ج: در مورد میزان ارتباط میان شخصیت واقفان با نوع مصرف، می‌توان گفت که ارتباط مستقیمی وجود ندارد و واقفان اعم از پادشاهان، رجال حکومتی، کارکنان آستان قدس و زنان مصارف متعددی را در موقوفات تعیین کرده‌اند. نکته‌ی جالب، این که در موقوفه کسانی که با آستان قدس ارتباط داشته‌اند، مصارف اختصاص کامل به آستان قدس داشته و مصارف غیر نداشته است و به نظر می‌رسد نوع مصرف بیش تر از آن که به شخصیت افراد بستگی داشته باشد، به بزرگی یا کوچک بودن موقوفه بستگی داشته است.

چ: میزان دخالت متولیان آستان قدس در مصرف موقوفات و تأثیرگذاری آن‌ها از مسایل قابل بحث است. بررسی کلی نشان می‌دهد که در دوره‌ی دوم موقوفات (۱۱۰۰-۱۰۰۰) بیش ترین اختیارات به متولیان داده شده و در دوره‌ی دیگر، اختیارات، کم تر است. شاید ثبات سیاسی این دوره و قدرتمند بودن متولیان آستان قدس در این مورد مهم باشد.

پیشنهادات

مصرف موقوفات را از جنبه‌های گوناگونی می‌توان مورد بررسی قرار داد. یکی از ویژگی‌های موقوفات آستان قدس، مجموعه ۲۸۳ هزار برگی از اسناد تشکیلات اداری آستان قدس از دوره صفویه تا دوره قاجاریه می‌باشد که از ۶۹ هزار صفحه اسناد به جای مانده از دوره صفویه بسیاری در مورد مصارف موقوفات می‌باشد. بررسی این

اسناد و مقایسه تطبیقی با وقفنامه‌ها از نظر پژوهشی با ارزش است و اطلاعات زیادی را درباره چگونگی اداره موقوفات و عمل به نیت واقفین و تغییرات در مصارف موقوفه‌ها خواهد داد.

پانویسها

- ۱- ابوالفضل، حسن آبادی، نگاهی به تاریخچه یکی از قدیمی‌ترین و مدون‌ترین تشکیلات موقوفاتی در دنیا، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی وقف در تمدن اسلامی، تهران، سازمان اوقاف و خیریه، اسوه ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۶۱۵.
- ۲- قدیمی‌ترین کتاب وقفی، قرآن خطی به ش ۳۰۳۱۵ - ۳۰۳۱۳، وقفی کشواد بن املاس. برای آگاهی بیش‌تر ر.ک: سید محمدرضا فاضل هاشمی، بارقه، «معرفی قدیمی‌ترین نسخه‌های وقفی»، نشریه ی دانشورز، ش ۳۲، ۱۳۸۳، ص ۵.
- ۳- وقف کرد غازان فرهادجرد و فرهادان و مخالف سرای. امروز نام فرهادجرد در شمار موقوفات آستان قدس دیده می‌شود و یکی از وقف‌های معتبر است. ر.ک: احمد بن محمد خوافی، مجمل فصیحی، تصحیح محمود فرخ، مشهد، کتابفروشی باستان، ۱۳۳۹، ج ۳، ص ۱۳۴.
- ۴- موقوفه عتیق علی منشی به سال ۹۳۱، یکی از بزرگ‌ترین موقوفات آستان قدس است که از کنه بیست، مزرعه سنگور، مزرعه کاریز پایین، مزرعه شاه طغای، هفت سهم و نیم از دهنه اخلمد، سهام آستانه از قصبه رادکان، پنج سهم از ۱۴ سهم مزرعه کاهو و تمام مزرعه چاه خاصه و تمام مزرعه منزل‌آباد و چهار سهم از ۱۷ سهم مزرعه چاه‌نو و حمام آغچه (حضرتی) و طاحونه کلوخ واقع در طرق تشکیل شده است. مؤلف گلستان هنر از فردی به نام خواجه عتیق منشی به عنوان متولی در زمان شاه اسماعیل کرده است: «خواجه عتیق منشی از خطه‌ی طیبه‌ی اردوباد است، بسیار پخته و گنده و جلی می‌نوشته و در انشای آن نواب جم‌جاه صاحبقران گیتی‌سان علین‌آشبان شاه اسماعیل ترقیات کل نموده و طغرای شاهی را که اکنون هم چنان در میان است او پیدا کرده، بعد از استعفا از ملازمت، متولی مشهد مقدس معلی مزکی شد و سال‌ها در آن عتبه‌ی علییه و سدر نسبه بسر برد و عمارت عالی بقیعه مقبره خود ساخته که آن مقبره در جنب مدرسه شاهرخی واقع است و رقبات خود را که در آن‌جا داشت، بر آن وقف کرده است». البته با توجه به وقف‌نامه‌ای که از همین فرد به سال ۹۳۱ باقی مانده و اسمی از متولی نیآورده و گماشتگان صدور عظام را از دخالت در امور موقوفه منع نموده، معلوم می‌گردد که احتمال وجود متولی در آستان قدس، بسیار کم می‌باشد.

- هم‌چنین اسم وی در هیچ یک از منابع دیگر به عنوان متولی ذکر نشده است.
- ۵- در حوزه‌ی مصارف موقوفات آستان قدس و وضعیت آن در دوره‌ی صفویه، اطلاعات زیادی در منابع در دسترس نیست. در عالم‌آرای عباسی آمده است:
- «غرض از عبارت سنتی آن است که سیورغالات و آن چه سرکار خاصه شریفه جهت مصارف آن سرکار از مصالح شیلان و وظایف خدام و مؤدیان و ارباب وظایف و ادراوات سادات و علما و ارباب استحقاق داده می‌شد، چون اختیار صرف حضرت خاقان آشیان را داشتند، آن را سنتی نامند و حاصل اوقاف و نذورات که مصرف دارد، به موجب واقفین عمل می‌باید کرد و آن را واجبی می‌شمارند». اسکندر بیگ ترکمان، *عالم‌آرای عباسی*، به اهتمام محمد اسماعیل رضوانی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۴۶۱.
- «مرحومی میر سید علی رضوی قمی را فرمودند که از تولیت آستانه عرش منزلت معزول باشد، تولیت را دو قسم ساخته سرکار واجبی و سنتی را تعیین فرمودند و حضرت نقابت پناه میر ابوالولی انجو و میر عبدالله به او مقرر فرمودند.»
- در ادامه‌ی این توضیح، لازم است گفته شود که آستان قدس کلاً سه نوع موقوفه دارد:
- ۱- موقوفات مطلقه: این موقوفات در تصرف آستان قدس بوده و وقف‌نامه‌ی آن مفقود شده و تولیت آن مجهول و مصرفش مشخص نیست که آن را مطلقه گفته و اختیار مصرف آن با متولی آستان قدس است.
  - ۲- موقوفات معلوم‌المصرف: موقوفاتی که وقف‌نامه دارند و دارای واقف، مورد وقف و مصرف مشخص هستند.
  - ۳- موقوفات مجهول‌المصرف: اختیار مصرف این موقوفات، برای آستان قدس است، لیکن تولیت آن با بازماندگان واقف می‌باشد. برای کسب اطلاعات بیش‌تر در مورد تشکیلات اداری آستان قدس در دوره‌ی صفویه ر.ک: ابوالفضل حسن آبادی، «تاریخچه تشکیلات اداری آستان قدس در دوره صفویه»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا (ویژه صفویه)، ش ۷۰-۷۱، صص ۳۵-۴۲؛ و «اهمیت اسناد در تحقیقات تاریخی صفویه»، ویژه نامه همایش صفویه در گستره تاریخ ایران زمین، تبریز، دانشگاه تبریز، ۱۳۸۲، صص ۲۷۵-۲۹۵.
  - ۶- اسماعیل مستوفی، *آثارالرضویه*، نسخه چاپ سنگی کتابخانه‌ی مرکزی آستان قدس، ۱۳۱۷ق.
  - ۷- عبدالمؤمن حسینی، کتابچه‌ی موقوفات آستان قدس، نسخه خطی ش ۸۵۵۷، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

۸- وقف‌نامه‌های آستان قدس رضوی، میکرو فیلم ش ۲۹۸۷، کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران.

۹- عبدالحمید مولوی، فهرست موقوفات آستان قدس، مشهد، بی تا. در استفساریه‌ی ای که از جناب آقای صابر ایزدی کارشناس موقوفات مدیریت اوقاف آستان قدس رضوی در مورد تعداد وقف‌نامه‌های آستان قدس در دوره صفویه گرفته شد، ایشان تأکید داشتند که تعداد وقف‌نامه‌های باقی مانده در زمان حال، با تعداد آنچه در دوره‌ی صفویه باقی مانده، مطابقت کامل ندارد و رقباتی از دوره‌ی صفویه باقی است که از اصل وقف‌نامه‌های آن‌ها اطلاعی در دست نیست و تحت عنوان موقوفات مطلقه عمل به وقف می‌شود.

۱۰- محمدنوری «خط مشی وقفی صفویان»، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی، تهران، سازمان اوقاف و امور خیریه، اسوه، ۱۳۸۷، ج ۳، صص ۶۱۳-۶۵۰.

۱۱- برای اطلاع بیشتر در این مورد، ر.ک: مهدی سیدی، تاریخ شهر مشهد، تهران، جامی، ۱۳۷۸.

۱۲- شیلان. (ترکی، ا) مهمانی عام. سفره‌ی طعام، و با لفظ کشیدن مستعمل است. سفره‌ی طعام و منظور صرف غذا در مهمان‌سرای حضرتی بوده است. لغت نامه دهخدا، ذیل واژه.

۱۳- ابوالفضل حسن آبادی، «نگاهی به تشکیلات اداری اماکن متبرکه آستان قدس»، مشکوه، ۱۳۸۵، ش ۲، صص ۱۰۱-۱۲۰.

۱۴- در همهی وقف‌نامه‌های آستان قدس، ماه وقف ذکر نشده است.

۱۵- برای اطلاع بیشتر در مورد متولیان آستان قدس ر.ک: ابوالفضل حسن آبادی، «متولیان آستان قدس در دوره‌ی صفویه و افشاریه»، دفتر اسناد، ج ۲ و ۳، به کوشش زهرا طلایی، مشهد، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۸۵، صص ۷۰-۱۴۰.